

ԴԱԽԻԹ ԿԻՒՐԱՊԱՂԱՏ

(Շար. Բազմ. 1971, ք. 1-2, էջ 47-59)

3.

Վասիլ Բ. Հայազդի կայսրը դահ կ'ելլէր 976ին՝ տասնինը տա-
րեկանին և Ունէր եղբայր մը՝ Կոստանդին անունով, տասնըվեց տա-
րեկան, բայց թոյլ ու աննկարագիր, մինչ ինքը ռազմիկ, պայքարող
եւ դժուարութիւններու առջեւ չընկնուող, անտեղիտալի կամքի ոյժ
մը անձնաւորող մէկն էր։ Այն քաղաքական դարհուրելի դէպքերը՝
որ յաջորդեցին անմիջապէս իր դահակալութեան, կրնային դիւրաւ
խաղալիկ մը դարձնել ղեկքը, եթէ չունենար այն յատկութիւնները
որ միահեծան իշխողէ մը կը պահանջուին։

Կայսերական դահին այս երկու Հայազդի օրինաւոր ժառանգները,
թոռան թոռներ Մակեդոնեան Վասիլ կայսեր՝ Թերես կորսուած ըլ-
լային դահը յափշտակել ուզող ղինուորականներու մրցակցութիւն-
ներու պայքարին մէջ՝ եթէ Յովհաննէս Չմշկիկ, կոչուած նաեւ Կիւս-
թան, արեւելեան զօրքերու սպարապետը՝ մտքի արթնութիւնը չու-
նենար փրկելու դանոնք եւ ապահովցնելու վստահելի ձեռքերու յանձ-
նելով։

Դաւիթ Կիւրապաղատին քաղաքական կեանքին անցնելէ եւ Վա-
սիլ Բ. կայսեր հետ ունեցած իր աղերսը ներկայացնելէ առաջ, Հարկ
է որ քանի մը տարի ետ քալլ ընենք, պատմութեան թելը հասկնալի
կերպով միացնելու համար այն պատերազմական դէպքերուն հետ,
որոնց պատճառով Տայոց Հայ իշխանապետը դործակցեցաւ Բիւզան-
դիոնի կայսեր հետ։

Մակեդոնեան Հարստութեան Հայազդի Վասիլ Ա. կայսեր (867-
886) թոռն էր Կոստանդին Պերփեոտօֆէն (912-959)։ Ասոր որդին էր
Ռոմանոս Ա. (959-963), որ մեծաւ թողլով Թէոփանէ կայսրուհին
երկու անչափահաս մանչերով, Վասիլ եւ Կոստանդին, եւ աղջիկ մը
Աննա, որ յետոյ ամուսնացաւ ռուս Վլատիմիր ցարին հետ եւ պատ-
ճառ եղաւ Ռուսաստանի քրիստոնէութեան դարձին (988)։ Չմշկիկ
զօրավար էր արեւելեան բանակներուն, ինչպէս Նիկեփորոս Փոկաս,

երկու սրտակից բարեկամներ: Թելադրութեամբ Չմչկիկի եւ հաճութեամբ բիւզանդական բանակին եւ արքունիքին՝ դահ կը բարձրանայ Նիկեփորոս Փոկաս (963-969): Չմչկիկ կարծեց այսպէս լուծած ըլլալ թագապահանք մանուկ իշխաններու իրաւունքի հարցը, Թէոփանէ կայսրուհիին տալով ամուսին մը. սակայն կասկածելով յետոյ նոյնինքն Թէոփանէէն՝ որ շատ չարասիրտ եւ հաճոյասէր էր, հակառակ մայր մ'ըլլալուն, որ մի գուցէ թունաւորէ իշխանիկները, ըստ Մ. Ուռհայեցիի աւանդածին՝ կը փոխադրէ զանոնք Հանձիթ դաւառի (Չորրորդ Հայք) Վասակական դիւղը, աղնուական եւ մեծահարուստ հայ տիկնոջ մը քով, որ կը կոչուէր Սպարմիկ, եւ էր մայրը՝ հաւանաբար այդ ժամանակ շատ երեւելի Մխիթար անունով ճանչցուած մարդու մը²⁸: Երկու մանուկները հոն կը մնան վեց տարի: Կայսրութեան մէջ դէպքերը կը թաւալին մէկը միւսին ետեւէն: Թէոփանէ ձանձրացած Նիկեփորոս Փոկասէն ալ եւ արդէն սիրուհի Յովհաննէս Չմչկիկի՝ պատրաստած էր անոր անկումը եւ դահակալութիւնը Չմըչկիկի, որ տեղի ունեցաւ 969ին, բայց ինքն ալ չվայելեց իր դաւաճանութեան պտուղը, վասնզի աքսորուեցաւ նոյնինքն Չմչկիկէն, հրամանով Պողիկոսոս պատրիարքին՝ որ համաձայն էր այդ ապօրինի միութեան: Փոկասները պայքարեցան դահի համար, բայց Չմչկիկ ճարտար գտնուեցաւ սիրաշահելու բանակը, պատրիարքը, որ այն ատեն միայն հաճեցաւ տալ իր հաւանութիւնը՝ երբ Չմչկիկ կրցաւ ապացուցնել թէ երբեք դործօն մաս չէ ունեցած Նիկեփորոս Փոկասի սպանութեան մէջ: Պատրիարքը կարգ մը պայմաններ դրած էր դահին եւ եկեղեցւոյ իրաւունքներու համաձայնութեան համար. կը պահանջէր նաեւ որ իր ինչքերէն մաս մը թողուր աղքատներու: Չմչկիկ փառքի կը ցանկար, դահը կ'երազէր, ուստի ամէն բան աչքի առնելով՝ կատարեց պատրիարքին կամքը: 969ի Մ. Մննդեան օրը՝ Չմչկիկ կայսրը էր բիւզանդական դահին վրայ: Մեռած էր արդէն իր առաջին կինը, քոյրը Վարդ Սկլեոսի կամ Սիկլաոսի²⁹, ուստի ամուսնացաւ 971ի Նոյեմբերին՝ Թէոդորա իշխանուհիին հետ, որ քոյրն էր Ռոմանոս Բ.ի: Արքունիք բերել տուաւ երկու իշխանիկները՝ իրեն դահակից ընկեր համար զանոնք: Բայց իր եօթը տարուան կայսրութիւնը փոթորակից չըլնաւ մը բոլորեց, լի խռովութիւններով ներ-

28. ՄԱՏԹԷՈՍ ՈՒՒՀԱՅԾԵԻ, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 7:

29. Սկլեոս, Սքլեոս համապարտասիան յունարէն [Σκληρος ρωτης] որ կը նշանակէ խիստ, ամբողջ: Մեր պատմիչներէն առաջինն անգամ Ասողիկն է որ զայն կը դործածէ քիչ մը այլափոխուած ձեւով՝ Սիկլաոս. «Վարդ, որ ըստ անկաժայնութեան (այսինքն իբր տիտղոս) Սիկլաոս կոչուր, ապստամբալ թագաւորեաց...»: Վարդ անունն ալ հայացուած ձեւն է Βαρδας-ի: Βαρδας Φωαξος ալ կը վերածէ Վարդ Փակասի (Ասողիկ, Պատմ. տիեզերական, Գ. Ժ. Ժ.): Արիստակէս Լաստիկերացի եւս կը դործածէ Սիկլաոս ձեւը (Գլ. Գ.):

քին եւ արտաքին թշնամիներէ։ Նիկեփորոս Փոլիսի եղբորորդին՝ Վարդ Փոկաս, որ կառավարիչն էր Պաղտիքի շրջանին, զէնքի դիմեց իր հօրեղբոր վրէժը լուծելու։ Չմշկիկ անոր դէմ հանեց հզօր եւ անպարտելի զինուորական մը, Վարդ Սկլեոսը, խիզախ եւ իմաստուն սպարապետը արեւելեան դունդերուն։ Սա յաղթելով Փոկասին, աջ սորեց զայն Քիրոս կղզին։ Կային դեռ արտաքին խռովութիւնները, որ կու գային պուղարական ճակատէն եւ այլազգիներէն։ Զինուորական մարդ էր Չմշկիկ, գիտցաւ զէնքի ուժով բռնել երկու կողմն ալ, թէ՛ արեւմտեան եւ թէ՛ արեւելեան ճակատները եւ յաղթական դուրս ելաւ։ Միեւրի ըլլալու համար ժողովուրդին՝ մեղմացուց տուրքերը։ Ըստ ժամանակակից յոյն պատմիչներու՝ բարեպաշտ ալ էր. կեանքին վերջերը ուզեց ապաշխարութեամբ անցընել, հրաժարելով դահէն։ 976ին կայսերական թագը դրաւ Վասիլ Բ.ի գլուխը, եղբայրն ալ, Կոստանդինոս Ը., կարգեց անոր դահակից եւ թագաւորութեան պաշտպան անուանեց Վասիլ Լիկաբենսոսը, որ կոչուեցաւ *παραισιώμενος*³⁰, որ Վարդ Սկլեոսի հետ կը կազմէին արքունիքի վարչութեան դիւանաւոր զօրութիւնը։ Պալատականները թոյլ չտուին որ երկրորդն արյուն Չմշկիկի կեանքը եւ թունաւորեցին զայն։

Վասիլ Բ.ի թագաւորութիւնը ամուր հիմերու վրայ դրուած էր. բայց դեռ կային մեծ դժուարութիւններ՝ ներքին եւ արտաքին առպարէզներու վրայ։ Շատ չանցած՝ ուշիմ եւ հեռատես երէտապարդ կայսրը հասկեցաւ որ կրնար վտանգ մը ծագիլ Վարդ Սկլեոսի կողմէն, որ կը վայելէր անվերապահ սէրը եւ պաշտամունքը բանակին եւ մեծ մարդ կը նկատուէր բովանդակ կայսրութեան մէջ։ Խորհեցաւ ազատիլ այս ապագայ թշնամիէն, թոյլ չտալով որ անոր վարկը օրէ օր աւելի զօրանայ։ Առաւ ձեռքէն արեւելեան զօրքերու սպարապետութիւնը, եւ նշանակեց զինքը պարզապէս դուքս Միջագետքի մէկ մասին։ Ասիկա հարուած մըն էր Սկլեոսի համար, որ նուաւ տուրքին համարելով նոր եւ անփորձ կայսեր իր հանդէպ ունեցած այս ելլոթը՝ ապստամբեցաւ Բիւզանդիոնի արքունիքին դէմ։ Արեւելքի բանակաթեմերը, որոնք իրեն յարած էին, հակառակեցան իւրերորեկ որոշումին։ Մելիտինէի մէջ բանակը կայսր հռչակեց Վարդ Սկլեոսը, որ իրեն կը միացնէր նաեւ Տարսոնի իշխանին որդիները՝ Գրիգոր եւ Բագարատ, կը դաշնակցէր այլազգիներուն հետ եւ հսկայ բանակի մը գլուխ անցած կը հասնէր Բիւթանիա, անկից յարձակելու։

30. *Παρασιώμενος* դերք. *παραισιώμενος* բայէն՝ որ կը նշանակէ մէկտեղ քննալ. *παραισιώμενος* = միասին քննող, քով քննող (իր պաշտպան)։ Այս տիպոսը ունէր այն արքունիքի իշխանը որ անչափահաս թագաժառանգին պաշտպանութեան նուիրուած էր եւ թագաւորական գործերը կը կատարէր։ (Հմտ. M.Psellos, *Chronographie*, Ed. «Belles Lettres», Paris, 1926, էջ 12)։

Համար Բիւզանդիոնի վրայ: Սոսկաց երիտասարդ Վասիլ կայսրը, որ հաջիւ իր 19 տարեկանը բոլորած էր: Ան կարծեց պահ մը մեղմել կատաղութիւնը Վարդին՝ ընդ առաջ ղրկելով Նիկիոմիդիոյ Ստեփանոս լեզուանի եպիսկոպոսը, որպէսզի յորդորէ խաղաղութեան: Սկիւռոս երկարեց անոր՝ իր աջ ոտքը եւ ցոյց տուաւ հազած ծիրանեղոյն կօշիկը, ինչպէս սովորութիւն էր հազնիլ կայսրներու: Ասիկա կը նշանակէր թէ ինքը կայսր հռչակուած էր եւ թէ արքունիքի դռները բացուելու էին իր առջեւ սիրով, ապա թէ ոչ պիտի մտնէր բռնութեամբ: Վասիլ հասկցաւ թէ ընելիք չկար. Բիւթանիոյ մէջ եւ Կոստանդնուպոլսոյ դռներուն առջեւ ահաւոր ընդհարումներ տեղի ունեցան ընդմէջ Վարդ Սկիւռոսի եւ Վասիլի բանակներուն: Երկար տեւեցին այս կռիւները, տարածուելով յետոյ նաեւ ամբողջ կայսրութեան մէջ: Անկարելի եղաւ ոչ Սկիւռոսին մտնել Բիւզանդիոն եւ ոչ ալ կայսերական բանակին՝ նուաճել զօրութիւնը Սկիւռոսի: Ծուրջ չորս տարիներ, 976-979, ընդարձակ կայսրութիւնը երկուքի բաժնուած՝ կռուեցաւ ինքնիր դէմ: Այս քաղաքացիական ահաւոր պատերազմը սպառեց ընդունայն տեղ բիւզանդական ուժերը, տկարացուց բանակը եւ դանձր, մատնելով ժողովուրդն ալ աղքատութեան, ինչպէս ժամանակակից Ասորիկ հայ պատմիչը կ'ըսէ. «Եւ սով սաստիկ յընդհանուր աշխարհս տարածանէր եւ դիակունք մեռեալք ի ճանապարհս եւ ի դռհս բաղմանային, եւ կենդանիքն ողորմելի քան դմեռեալս չըլէին եւ դայլք դիշատիչք ի մարմինս մեռելոցն խանձեալք՝ եւ զկենդանիսն ուտէին»³¹: Այս դունաւոր եւ դուցէ քիչ մը չափազանցեալ նկարագրութիւնը ցոյց կու տայ թէ ի՞նչքան սասանած էր բովանդակ կայսրութիւնը: Նոյն իմաստով կը նկարագրէ անդետալի պատերազմը՝ նաեւ բիւզանդացի պատմիչը Կեդրենոս³², որ կ'ըսէ թէ ամբողջ բիւզանդական կայսրութիւնը ծփանքի մէջ էր, եւ քաղաք քաղաքի եւ գիւղ գիւղի դէմ կը կռուէր՝ բաժնուած երկու հոսանքներու, կործանումի տանելով երկիրը:

979ին, Վասիլ Բ. իմաստութիւնը կ'ունենայ, ապարդիւն պատերազմներէ ետք, դիմելու երկու կարեւոր միջոցներու. մէկն էր աքսորաւայրէն, Գիոս կղզիէն, դուրս հանելու Վարդ Սկիւռոսի զօրաւոր ախոյեանը՝ Վարդ Փոկասը, եւ հրաման տալու անոր կազմակերպելու համար բանակը եւ նուաճելու Սկիւռոսի յոխորտութիւնը: Երկրորդն էր հրաման ղրկելու Տայոց Դաւիթ Կիւրապաղատին՝ հայկական եւ վրացական դունդերով յարձակելու Սկիւռոսի վրայ: Վարդ Փոկաս եւ Դաւիթ Կիւրապաղատ, ուրեմն, ղինուորական ցանցի մը մէջ պիտի առնէին բռնաւորը: Այս էր ծրագիրը եւ

31. ՍՏԵՓ. ԱՍՈՂԻԿ, Պատմ. տիեզերական, Ս. Պետերսբուրգ, 1885, էջ 191-192:

32. Պատմութիւն, հա. Բ. հրատ. Պոնի, 1839, էջ 420-475:

այսպէս ալ տեղի ունեցաւ: Համառօտիւ ըսենք որ Վարդ Սկլեռոսը պարտուեցաւ եւ ապաստանեցաւ արաբական երկիր, Պաղտատ, եւ մնաց հոն բանառած՝ խնդրանքով Վասիլ կայսեր մինչեւ 986, երբ ամիրապետը ուղեւորվ օգտագործել անոր զինուորական քաջութիւնը, ազատ արձակեց, եւ իր 3000 յոյն զինուորներով, որոնք նոյնպէս գերի բռնուած էին, Պարսից դէմ դրկեց: Վարդ Սկլեռոս դարձաւ յաղթանակով: Կեանքը շահած էր, յարձակեցաւ յունական հողերուն վերայ, վերսկսելու համար իր ապստամբութեան երկրորդ շրջանը:

Սակայն 986ին պարագաները փոխուած էին. Վարդ Փոկաս իր կարգին՝ չէր այլեւս հպատակ սպարապետ մը կայսեր հրամանին տակ, այլ ինքն ալ ապստամբած՝ էր եւ հռչակած ինքզինքը կայսր Բիւզանդինին: Վասիլ այժմ կը դտնուէր երկու «Վարդ»երու [Βαρδας] դէմ, երկու սոսկալի թշնամիներու, որոնք միացեալ ուժերով կը դիմէին կայսրութեան սիրտը: Երկու սպարապետներու համախոհ սըրտակցութիւնը բարեբախտաբար կարճ տեւեց, որովհետեւ Վարդ Փոկաս ուղեց առանձին մնալ, եւ հաւատարմութեան խոստումը չպահելով՝ Սկլեռոսը բանտեց բերդի մը մէջ³³: Բայց Փոկաս ինքն ալ գտաւ մահը պատեւրազմի մը մէջ ընդդէմ Վասիլի, թունաւորուած պատեւրազմի մօտեւէն առաջ³⁴: Իսկ Սկլեռոս հաշտուեցաւ յետոյ կայսեր հետ, որ դռնացուց անոր փառասիրութիւնը մեծագոյն պատիւով, անուանելով «Ֆիւրապաղատ»: Վասիլ Բ. իմաստութիւնն էր որ յաղթեց անոր՝ առանց պատեւրազմի: Պսեղոս մանրամասնօրէն կը պատ-

33. Բերդին անունը՝ ըստ Ասողիկի՝ է Ժեռաւս (Ժեռոս) որ ըստ այլ օրինակի կը կարդացուի Տեռոպս (Ասողիկ, Գ. ին): Իսկ Կեդրոնոսի քով Τυροπολιον ըսուած է եւ կը դառնուի հաւանաբար Կապադովկիոյ մէջ (Հտ. Բ. տպ. 1839, Պոն, էջ 443):

34. Պատեւրազմի ժամանակ, առանց վիրաւորուելու յանկարծ ձիէն վար կ'իյնար Կարդ Փոկաս, զլիսւ պտոյտէ մը կորսնցնելով իր ուժերը եւ ինքնագիտակցութիւնը: Կոստանդինի կայսրը, որ պատեւրազմի մէջ մտած էր, կը պարծէր, կ'ըսէ Պսեղոս, թէ ինքը վիրաւորած է, բայց վէրքի հետք մը չկար վրան: Հաւանական կը համարուի որ Վասիլ կայսրը իր կողմը շահելով բռնաւորին մատուակը՝ թունաւորել տուած ըլլայ զինքը: Վարդ Փոկաս, սովորութիւն ունէր պատեւրազմի մտնելէ առաջ դառաթ մը ջուր խմել. այդ ջուրի մէջ թոյն դրուած էր, որ իր աղդեցութիւնը կատարած է դանդաղօրէն պատեւրազմի ընթացքին: Պսեղոս չ'ուզեր այս լուծումին պատասխանատուութիւնը ստանձնել, եւ կը թողու խնդիրը տարակոյսի մէջ: Ճես, կ'ըսէ, Աստուածածնին կը վերադրեմ յաղթութիւնը: Վասնզի Վասիլ կայսրը մէկ ձեռքը սուր, միւս ձեռքը Ս. Աստուածածնին պատկերը ունէր պատեւրազմի ժամանակ: Այս մանրամասնութիւնն ալ դարձեալ ինքը Պսեղոս պատմիչն է որ էրու տայ մեղքի: Վասիլի զինուորները կը վաղեն յետոյ, կ'ըսէ պատմիչը, եւ դուրսը կարելով՝ Վարդ Փոկասին՝ կը բերեն կայսեր (Հմտ. Psellos, Chronographie, éd. Belles Lettres, Paris, 1926, էջ 7-12): Ըստ Ասողիկի՝ Վարդ Փոկասի վերջին պատեւրազմին եւ մահուան թուականն է 980 (Ասողիկ, Գ. իր):

մէ բոլոր պարագաները հաշտութեան՝ ընդ մէջ կայսեր եւ ապստամբին: Թէեւ Վարդ Փոկաս բազումքի կորուովով եւ մարմնի զօրութեամբ դերազանց էր Վարդ Սկլեռոսէն, բայց սա կը դերազանցէր միւսը ռազմագլխութեամբ եւ մտքի բեղունութեամբը պատերազմական հնարագլխութիւններու մէջ: Սակայն արդէն ծեր էր: Հակառակ ծերութեան, բանակէն սիրուած ըլլալով՝ յոյս ունէր յաղթելու կայսեր: Մինչդեռ կայսրը, որ կը խուսափէր զարնուելէ անոր հետ, ուղեց Վերջին անգամ մ'ալ պատգամաւորութիւն զրկել անոր՝ հաշտութեան առջարկութեամբ: Սկլեռոս ծանրէն կը քաշէր, չէր ուզեր տեղիք տալ, հրաժարիլ կայսերական ծիրանիէն: Բայց նկատելով պայմանները որ նպաստաւոր էին, զիջաւ երկար տատամսութիւններէ ետք: Վասիլ կ'ուղէր մոռնալ բոլորովին տխուր անցեալը եւ կը խոստանար մեծամեծ պատիւներու բարձրացնել զինքը, տալ հողեր եւ շնորհել իրեն՝ երկրորդ տեղը կայսրութեան մէջ:

Սկլեռոս իր կարգին դրաւ պայմաններ, որոնք ընդունելի եղան: Նայեցաւ յետոյ ծերացած մարմնին՝ որ այլեւս անկարող էր առանց օգնականի քալելու, միայն ձիու վրայ կրնար վազել իր խիղթի նպատակներու ետեւէն, բայց իբրեւ մարդկային մարմին սպառած ըլլալուն՝ տեղիք տուաւ եւ յանձն առաւ երթալ կայսեր մօտ: Երբ մօտեցաւ վրանին, դեռ չէր ուզեր հանել կայսերական նշանները. հպարտ էր ծերունին իր զգացումին մէջ, մանաւանդ չէր ուզեր հանել իր ծիրանեղոյն մոյկերը: Բայց հոսակ համակամեցաւ պահանջին. վար դէրաւ գլխէն թաղը եւ կայսերական դոյն ունեցող զգեստները. մտաւ երխասարդ կայսեր ըով եւ անոր աջ կողմը դիւրեւ առաւ: Կայսրը հաղիւ տեսաւ զայն, ծերունի մը որ երկու կողմէն օգնականներով կը քալէր, բացառանչեց. «Ահաւասիկ այն մարդը՝ որմէ կը վախնայի»: Անկեղծ ու սրտազեղ եղաւ տեսակցութիւնը. անոնք նախ ողջագուրուեցան եւ ապա սկսաւ խօսակցութիւնը՝ որ եղաւ մտերմական. իրմեցին միեւնոյն բաժակէ՝ որ նշան է սիրոյ եւ բարեկամութեան: Ընդունուած էին Սկլեռոսի պայմաններն ալ. կայսրէն ետքը ինքը պիտի դար: Իր զօրավարներն ալ, որ դունդերուն հրամանատարներն էին իր ձեռքին տակ՝ պիտի մնային իրենց պատուին մէջ մինչեւ իրենց մահը, պիտի չզրկուէին իրենց իրաւունքներէն, իրենց հողերէն եւ այն բոլոր շնորհքներէն՝ զոր նախապէս ստացած էին³⁵: 989ին կայսրութիւնը զտած էր վերջապէս իր խաղաղութիւնը:

Կիւրապաղատ Վարդ Սկլեռոս առանձնացաւ իր հողերուն մէջ՝ զոր ստացաւ կայսրէն, եւ հոն ապրեցաւ անվրդով քանի մը տարի եւ մեռաւ 991, Մարտ 6ին:

Վարդ Սկլեռոսի հայկական ծագում կու տան վստահօրէն ինչ

ինչ հեղինակներ Հայոց պատմութեան դասադիրքերու: Ստոյգ փաստ մը չունինք այս մասին: Անոնք որ Հայ կը համարին՝ կը չփոթին Վարդ անունէն, որ Βαρδαζ-ի հայացումն է, սկսեալ Ժ. դարու պատմիչ Ասողիկէն, ինչպէս առիթ ունեցանք յիշելու: Բիւզանդական կայսրութեան մէջ բազմաթիւ աղբեր եկած միացած էին եւ կը ծառայէին միեւնոյն պետականութեան եւ ծաւալումի սկզբունքին: Յայտնի է թէ Հայեր զինուորական մեծ դեր կատարած են այս հսկայ կայսրութեան մէջ. բայց պատմիչներէն զիտենք արդէն ուղղակի կամ անուղղակի ահնարելով՝ թէ ո՞ւր կամ ե՞րբ Հայ նախարար մը կամ զօրավար մը Բիւզանդիոնի կայսեր ծառայութեան մէջ անուանի դարձած է: Միջազգային պատմութիւնը չի կրնար ուրանալ հայասերունդ անունները. բիւզանդադէտներուն ծանօթ է արդէն եւ հարկ չկայ յատուկ աշխատանք թափել ապացուցելու համար զանոնք: Ոչ հայ եւ ոչ ալ օտար, Բիւզանդացի կամ արար պատմագիրներէն մէկը՝ հայկական ծագում տուած է երբեք երկու Բարդասներու: Վարդ Սկլեռոսի հայութեան հարցով առիթ պիտի ունենանք զեռ զբաղելու:

Դաւով Վարդ Փոկասին, բոլորովին անտեղի են անոր հայազգի ըլլալու մասին յերկրուած կարծիքները: Փոկասներու ընտանիքը Կապադովկիոյ նահանգէն էր եւ հելլենացած կայսրութեան սահմաններուն մէջ:

4.

Դառնանք տեսնելու այժմ Դաւիթ Կիրապաղատին կատարուած դիմումը, երբ զեռ պատերազմը իր տաք ընթացքին մէջ էր եւ Վարդ Փոկաս քշուելով փոքր Ասիոյ զանազան կեդրոններէն եւ հետզհետէ հողեր եւ միջոցներ կորսնցնելով հասած էր Սեբաստիա, ուսկից այլեւս մօտ էին արեւելեան սահմանները կայսրութեան, Կողքիս եւ Տայք: Ըստ Կեղերեսոս եւ Սկիլիցէս յոյն պատմիչներու, Վարդ Փոկաս կ'երթայ անձամբ Դաւիթ Կիրապաղատէն գունդեր եւ օգնութիւն ուղելու: Նախկին ծանօթներ եւ բարեկամներ էին անոնք ատենօք, երբ Փոկաս հրամանատարն էր Կողքիսի բանակաթեմին, սահմանակից Տայքի եւ Վրաստանի: Վրացական աղբիւրները, որոնց կը ձայնակոչ նաեւ մեր Ստեփանոս Ասողիկ, զրուցային կերպարանք կու տան հարցին, մէջտեղ հանելով Թոռնիկ արեղայ մը, նախկին զօրավար Դաւիթ Կիրապաղատին: Թոռնիկ քաջուած էր Աթոս լեռան վերայ եւ ճշմուտը մըն էր: Վասիլ Բ. կայսրը եւ մայրը Թէոփանէ, ըստ աւանդութեան, զիտեն որ Թոռնիկ կը գտնուի հոն, ուստի կը կանչեն պալատ նախկին զօրավարը, եւ պաշտօն կու տան իսկոյն երթալու Դաւիթ Կիրապաղատին մօտ՝ հայցելու համար անոր զինուորական օգնութիւնը:

Այս աւանդութիւնը պահուած է յունական ձեռագրերի մը մէջ (*Մոսկովայի Պատրիարքական մատենադարանին, ըստ Շլիմպերտէի*) Թ. 436, որուն թարգմանութիւնը կու տանք հոս.

«Այն ժամանակները Սկիեռոս ապստամբած ըլլալով Յունաց վեհապետին դէմ եւ տէր դարձած կայսրութեան գրեթէ բոլոր հոգեւորն, կայսրը եւ կայսրուհին փակուած իրենց քաղաքին մէջ, Կոստանդնուպոլիս, մատնուած էին մեծ նեղութեան: Այս կացութեան մէջ ինկած՝ անոնք խորհեցան Դաւիթ Կիրապաղատին վրայ՝ իբրեւ միակ ազատարարի, եւ անոր ստիպողական նամակներ գրեցին: Վրացի Թռռնիկը, որ կը բնակէր Սուրբ լերան վրայ, ղրկեցին Դաւիթ Կիրապաղատին, որպէսզի իրենց օգնութեան հասնի: Կիրապաղատ շատ գոհ մնաց ընդունելով կայսեր նամակը: Թռռնիկէն տեղեկանալով միանգամայն եղած անցուղարձի մասին՝ որոշեց Յոյներուն գունդեր ղրկել, անոնց հրամանատարութիւնը տալով Թռռնիկին: Սա իր կարգին հասցուցած ըլլալով կայսեր՝ Կիրապաղատին եւ իր նամակները, որով կը տեղեկացնէին անոր՝ առնուած որոշումը օգնելու, կայսրը տըւաւ Դաւիթին *Յունաց երկրին Հիւսիսային կողմը դռնուող հողերը՝ իբրեւ սեփականութիւն իրեն կենդանութեան ժամանակ*: Յետոյ գրեց Թռռնիկին, յատուկէն յանձնարարելով եւ քալսանձագին խնդրելով ազատելու զինքը իր քշնամիէն, խոստանալով անոր որ քշնամիէն առած բոլոր աւարը իրեն պիտի ըլլայ:

Այն ատեն Թռռնիկ, գլուխ անցած 12.000 ընտրուած զինուորաներու, զոր իրեն տուաւ Դաւիթ քագաւորը, քալեց քշնամիներուն դէմ եւ Քրիստոսի օգնութեամբ զարկաւ Սկիեռոսը եւ վնասեց զայն մինչեւ Պարսկաստանի սահմանագլուխը: Յետոյ գերի բռնեց յոյն գլխաւորները՝ որոնք ապստամբած էին եւ տիրացաւ անոնց ինչքերուն: Կայսեր խոստումին համաձայն՝ այդ անսահման հարստութեան մաս մը պահեց իրեն համար եւ միւս մասը բաշխեց զինուորաներուն: Դառնալով Դաւիթ քագաւորին մօտ, ողջունեց զինքը եւ խոր շնորհակալութիւն յայտնեց անոր: Անկից մեկնեցաւ կայսեր քով, որ ընդունեցաւ զինքը մեծ պատիւներով եւ առաւ պարգեւներ տուաւ անոր: Այս փայլուն յաղթանակէն ետք՝ փութաց վերադառնալ Աթոս լերան իր վանքը, ուր կրօնաւորները ողջագուրեցին զինքը ուրախութեան գեղունով եւ ուր ան վերսկսաւ իր խոնարհ կեանքը առաքինական հրահանգներու, Յովնանէւ միանձին տրամադրութեան տակ ղեկել ետքը այն ամբաւ հարստութիւնները, պտուղ իր յաղթութեան»:

Մ. Թամարաթի³⁶ Հիմնական փաստաթուղթ մը կը համարի Թ. 436 ձեռագիրը, գրուած 1074ին, եւ որու մասին իր ատենին անդրա-

դարձած էր Շլիւմպերթէ³⁷։ Տեսնենք նախ պարունակութիւնը, որ եղական է։ Հոն յիշուած կայսրը եւ կայսրուհին են՝ ա. Վասիլ Բ. եւ մայրը Թէոփանէ։ Բ. Թոռնիկ ազգով վրացի ներկայացուած է, ինչպէս նաեւ Դաւիթ Կիւրապաղատը, որու մասին թէեւ յայտնապէս ըսուած չէ, բայց կ'ենթադրուի. կ'ըսուի թէ ան բացի Կիւրապաղատ ըլլալէն՝ էր նաեւ քաղաւոր, որ կու տայ Թոռնիկին 12.000 քաջերու բանակ մը, եւ ատոնք կը յաղթեն բռնաւոր Սկլեոսին։ Գ. Կայսրն ալ փոխարէն կու տայ Դաւիթին մաս մը կայսրութեան դրաւած հողերէն, բայց չի մասնաւորեր դանոնք։ Դ. Թոռնիկ տէր կ'ըլլայ ամբաւ աւարի, զոր կու տայ վրացի կրօնաւորական հասարակութեան մեծաւորին՝ Իւանէի, վանքին (Իվիրոնի) շինութեան յատկացնելու համար։

Փաստաթուղթը այն պարունակութեամբ, որով ներկայացուած է, պատմական ըլլալու հաւանականութենէ զուրկ կը թուի. կ'ըսուի թէ դրուած է 1074ին, ուրեմն շուրջ դար մը ետք, երբ դէպքերու թարմութիւնը արդէն կորսուած էր յիշողութիւններէն. յետոյ՝ կը թուի թէ վրացի կրօնաւորները նպատակ մը հետապնդած են այդ դրուածքով, ցոյց տալու համար արքունիքին թէ վանքին նախկին արեղայ մը օգտակար ծառայութիւններ մատուցած է կայսրութեան, եւ հաւանաբար շնորհիւ այդ ծառայութեան՝ ստացած են նաեւ ուրիշ պարգեւներ։ Փաստաթուղթին մէջ յիշուած կայսրուհին, Թէոփանէն՝ մայրն է Վասիլ Բ.-ի, բայց դիտենք պատմութենէ թէ արքունիքի դրօժերը, այդ ժամանակ 976-979 կամ 980, այսինքն մինչեւ Վարդ Սկլեոսի պարտութիւնը, կը կառավարուէին հայրազերէն եւ կամ թագաւորական խնամակալութեան կողմէ, որուն գլուխն էր Վասիլ Լիկաբենոս։ 985ին Վասիլ Բ. կը ձերբազատի խնամակալութենէ։ Իսկ Թէոփանէ, թէեւ այդ ժամանակ նոր դարձած էր արքայ, սակայն պալատին մէջ հեղինակութիւն մը չէր³⁸։

Թոռնիկ զօրավարին ազդութեան մասին պիտի անդրադառնանք յետոյ առանձին։ Ըսենք նախ՝ թէ զարմանալի չի՞ թուիր, որ Դաւիթ Կիւրապաղատէն առած 12.000նոց բանակով՝ Թոռնիկ հսկայ կայսրութիւնը սասանեցնող Վարդ Սկլեոսի ուժերուն յաղթէ, վանելով դայն մինչեւ Պարսկաստանի սահմանները։ Հոս յայտնի են երկու վրիպումներ։ Վերադարձ Թոռնիկի բանակին՝ Սկլեոսի դէմ տարուած պոլմներին մը՝ կը նշանակէ միամիտ ազդամոլութեան մը զոհ ըլլալ, երբ անդին Վարդ Փոկաս մը՝ աւելի քան երկու տարի իր կազմակերպուած եւ բազմաթիւ բանակներով չէր կրցած նուաճել խի-

37. GUSTAVE SCHLUMBERGER, *L'épopée byzantine*, Hachette - Paris, 1896, p. 417-429.

38. Անդ, էջ 418, Յնթ. Բ. 3։

դախ թշնամին: Երկրորդ՝ Սկլեոոս ոչ թէ Պարսկաստան ասպաւինած է, այլ Արաբացոց աշխարհը՝ Պաղտատ: Պատմական այս անճշտութիւնը ներելի պիտի չհամարէինք ժամանակակից վաւերաթուղթի մը մէջ:

Այս դիտուած կէտերը ապացոյցներ են մեղի համար՝ թէ յիշեալ փաստաթուղթը ժամանակով ուշ յերկրուած է: Յոյն պատմիչները, Սկիդիբէս, Կեդրենոս, Պսեղոս չեն խօսիր այս մասին, այսինքն չեն յիշեր Թոռնիկի դէպքը կայսեր եւ կայսրուհիին կողմէն կատարուած ղերմամի ձեւով, այլ լոկ թէ Վարդ Փոկաս «գնաց անձամբ դունդեր ուղելու Դաւիթ Կիւրապաղատէն» եւ այդ բանը կը հաստատեն վերոյիշեալ առաջին երկու պատմիչները ըսելով՝ թէ «մենք տեսանք անոր երթալը»: Ուրեմն այդ պատմական հիման վրայ յորինուած է շատ հաւանաբար Թոռնիկի զրոյցը, դար մը ետքը, եւ տարածուած ժողովրդական աւանդութեամբ եւ հասած մինչեւ Հայաստան: Ասողիկ, ժամանակակից դէպքերուն, կը պատմէ նոյնը, կը յիշէ Թոռնիկը, բայց տարբեր կերպով՝ ինչպէս պիտի տեսնենք քիչ ետք:

Պրոսէի «Histoire de la Géorgie»-ին մէջ գտած ենք վերեւ տրուած ձեռագիր վաւերաթուղթին առաջին մասը, որուն կը յաջորդէ Դաւիթ Կիւրապաղատէն ղերուած պատանդներու հարցը, որոնց մէջ է նաեւ Յովհաննէս միանձին ողբին Եւթիմէոս: Բիւզանդիոնի կայսրը՝ տուած հոգերուն փոխարէն պահանջած էր ազնուականներու զաւակները իրը պատանդներ, վատահ ըլլալու համար Կիւրապաղատին հաւատարմութեան: Այս միջադէպը հոս ազդեցուած է պաշտօնական վաւերաթուղթի մէջ, բայց կը բացակայի մեր վերեւ թարգմանած հատուածին մէջ: Եւթիմէոս յետոյ կը մնայ հօրը քով եւ կը նուիրուի միանձնութեան եւ կ'ըլլայ նշանաւոր անձնաւորութիւն մը Իվիրոնի մենաստանի վարչութեան մէջ:

Հայ պատմիչներէն միայն Ասողիկն է որ արձագանդ կ'ըլլայ Թոռնիկ արեւդայի կատարած միջնորդի դերին եւ պատերազմական սխաւործութիւններուն: Կ'ըսէ պատմիչը յայտնապէս. «Վասիլ Թադաւորն Յունաց զԹոռնիկ զօրավարն, որ էր յազգէն Վրաց, արեւդայ ի սուրբ լերինն՝ հանեալ առաքէ առ Կիւրապաղատն Տայոց Դաւիթ»...

«Եւ Կիւրապաղատին Դաւիթ դուստրեալ զօրսն Վրաց, եւ զիշխանաց իշխանն զՋովիկ տայ զկնի Թոռնիկայ՝ պատերազմել ընդ Վարդայ բոնակալին: Որք սկսեալ ի Տայոց ճախարհէն՝ քանդեալ աւերեցին զամենայն աշխարհն Յունաց, որ ընդ ձեռամբ բոնակալին էր»³⁹:

Շեշտուած են հոս ալ զլիաւոր երկու կէտեր՝ ա. Վասիլն է որ կը ղրկէ Թոռնիկ զօրավար-արեւդան, բ. վրացական դունդը կը կատարէ հերոսական դերը, Տայոց աշխարհէն սկսեալ մինչեւ Յունաց աշ-

խարհը տարածուող հողերուն վրայ, որ բռնակալ Վարդին ձեռքին տակ էին: Այս հիմնական երկու կէտերու վրայ աւելցուած է մասնակցութիւնը Ձոջիկ իշխանաց իշխանին, Թոռնիկին հետ, եւ կամ իբր անոր ենթակայ զօրավար մը: Ապա յաջորդ վկայութեան մէջ՝ որպէս երկրորդական բան մը՝ կը յիշէ Վարդ Փոկասին պատերազմի մասնակցիւր. «Նոյնպէս եւ հանեալ թաղաւորին ի բանոյն զՎարդ, որ եւ Փոկասն կոչուր, զոր արկեալ էր Կիւռ-ժանայ (Յովհաննէս Չմէկիկ) ի կղզի՝ եւ տայ ի ձեռս զամենայն արեւմտեայ զօրն Յունաց...»⁴⁰, մինչդեռ զիտենք թէ ան էր Սիլեոսի դէմ հանուած դըլխաւոր զօրավարը:

Ասողիկ կը շարունակէ իր պատմութիւնը՝ խօսելով Վարդ Սիլեոսի ապաւինելու մասին Պաղտատի ամիրային՝ Իպն-Սոսրովի: Բիւզանդիոնի կայսեր խնդրանքին վրայ ան կը ձերբակալուի եւ կ'արգելափակուի (Գլ. ԺԵ.): Այս կէտին մէջ Ասողիկ աւելի համաձայն է կարծէք արաբական եւ Բիւզանդական աղբիւրներուն, եւ կը հեռանայ վրացականէն, որ ինչպէս ըսուեցաւ վերը, կը հասցնէ անոր փախուստը մինչեւ Պարսկաստան:

Կը մնայ այժմ մեկնել Ասողիկին միւտը՝ նկատմամբ Թոռնիկի վրացական ծաղուտին: Պրոսէի համաձայն տարակոյս չկայ. ան կ'ըսէ թէ Ասողիկ «s'accorde avec les auteurs géorgiens en ce qui concerne l'histoire de Thornic»⁴¹, եւ հոս, ըստ իրեն, կը վերջանայ հարցը: Սակայն այս խնդիրը կը կարօտի հողերանական ու պատմական մեկնութեան: Չամէան, որ կը ճանչնայ Ասողիկը եւ կ'օգտագործէ իբր աղբիւր, այս կէտին մէջ բոլորովին կ'անտեսէ նոյնիսկ զոյրութիւնը Թոռնիկ արեղայ-զօրավարին, թերեւս համոզուած անոր առասպելական հանդամանքին: Կը ճանչնայ Թոռնիկ Տարօնեցին (Բ. հտ. 726, 817) եւ Թոռնիկ Մամիկոնեան՝ քալ իշխանը (Բ. հտ. 934, 966, 967, 997-999), սակայն չի խօսիր միւսին մասին: Թոռնիկ անունը այնքան հայկական է որ վրացական իշխանի մը վրայ կատարեալ հակասութեան մը պէս կը հնչէ. այսպէս կը խորհի նաեւ Ֆրէտ. Մաքլեր. քոռնի՝ հայերէն արմատական բառ, որուն փաղաքական ձեւն է քոռնիկ, թէ՛ իբր հասարակ և թէ՛ իբր յատուկ անուն. Աճառեան իր «Արմատական բառարան»ին մէջ եւս (հտ. Բ.) կ'ընդունի դայն իբր հայ արմատական բառ: Ասիկ կը հետեւի՝ որ Թոռնիկ անունը թէեւ հայկական է, սակայն կրնայ գործածուած ըլլալ վրացի իշխանէ մըն ալ Տայքի մէջ, ինչպէս է պարագան հոս Թոռնիկ գօրավարի, որու համար Ասողիկ կ'ըսէ յայտնապէս «էր յաղկէն Վրաց, արեղայ ի սուրբ լերին» (այսինքն Աթոս լեւան վրայ): Բայց Մաքլէր յայտնի

40. Անդ, էջ 193:

41. BROSSET, Hist. de Géorgie, St. Pétersbourg, 1849, Add. IX, p. 177:

հակասություն կը գտնէ թոռնիկ անունին եւ «յազգէն Վրաց» բացարձեան մէջ:

«Il n'y a qu'une contradiction apparente, puisque les mots géorgien et arménien sont souvent employés, non comme termes ethniques, mais comme désignation religieuse. M. Galoust Ter-Mkrtytchean me signalait que les habitants du Tayq, qui étaient des Arméniens (de race) et qui sont devenus Chalcédoniens (de religion) sont dénommés, même par les écrivains arméniens, des Géorgiens»⁴².

Թոռնիկ արեղան, որ զօրավարն էր Դաւիթ Կիւրապաղատի, ծաղումով եւ անունով հայ, դարձած էր «քաղկեդոնիկ» մը յունական բաժնին մէջ, ուր կրօնական-աստուածարանական պայքարները միջին դարուն ալիքան զօրաւոր ներդրութիւն ունեցան մտքերու վրայ: Ատոնք աղբած էին նաեւ թոռնիկի, եւ թերեւս ալ Դաւիթ Կիւրապաղատի արքունիքի վրայ: Հայերը անհաշտ՝ քաղկեդոնական դադափարին հանդէպ, Հայութենէ հեռացածներ նկատեցին միշտ բոլոր այն ազգայինները՝ որոնք յարում ցոյց կու տային Քաղկեդոնի Ս. Ժողովի տեսակէտին: Յունական ազդեցութեան դօտրին մէջ ինկած էր Տայքը, ինչպէս Վրաստան, Կիւրիոնի օրերէն ի վեր: Ստեփանոս Ասողիկի համար հետեւաբար թոռնիկ զօրավարը, որուն ինքնութիւնը միայն գիտենք իրմէ եւ վրացական վաւերացումովէն, վրացացած հայ մըն էր, քաղկեդոնիկ մը, եւ իբր այդ շեշտուած հայ պատմադրին կողմէն ալ:

Հր. Աճառեան չի կրնար նմանապէս համոզուիլ որ թոռնիկ զօրավարը, որու մասին կը խօսի յիշեալ հայ պատմիչը՝ Ըլլայ աղբով վրացի. ուստի հարցականով (?) մը իր անհամաձայնութիւնը կը յայտնէ «Անճանաչողութեան բառարան»ին⁴³ մէջ նկատմամբ անոր աղբութեան: Թոռնիկ արեղայն-զօրավարին եղբորորդին Չորտուանիւր եւ որդին Բագարատ կը յիշուին Ասողիկի պատմութեան մէջ հետեւեալ պարագաներու տակ: Չորտուանիւր էր, կ'ըսէ, Վարդ փոկասի միայն որ բռնութեամբ տիրացած էր Դերջնայ եւ Տաթոնի կողմերուն: Չորտուանիւր կը յաղթուի երկրորդ պատերազմի մը մէջ՝ Ժան պատրիկէն Բագարատի դաշտին մէջ (Դերջնայ դաշտ), ըստ հայ պատմիչին՝ 990ին⁴⁴: Նոյնն է հաւանաբար որ յիշուած է այլուր, չորս տարի ա-

42. ETIENNE ASOLIK DE TARON, Hist. Univ. trad. par Fred. Macler, Paris, 1917, էջ 59, ծնթ. 5:

43. Հր. ԱճԱՌԵԱՆ, Անճանաչողութեան բառարան, հտ. Բ. Երեւան, 1944, էջ 313:

44. ԱՍՈՂԻԿ, Պատմ. տիեզերական, էջ 251:

ռաջ տեղի ունեցած դէպքի մը առիթով, երբ ուրիշներու հետ ինքն ալ կը ձերբակալուի այլազգիներէն 986ին⁴⁵։ Աւելցնենք նաեւ որ Ասողիկ կը յիշէ Բաղարատ մագիստրոս մը եւս, այս անգամ որդի թողնիկ արեւդայի, իյաթ քաղաքի պաշարումի պատմութեան մէջ։ Բաղարատ կը մեռնի Վրաց բանակին փախուստի ժամանակ։ Դէպքը կը պատահի 998ին։ Դաւիթ Կիւրապաղատի կողմէ զրքերու ձեռքէն, բայց ներքին էր իր թուլութեան, խուճապի կամ անկարգութեան մը հետեւանքով՝ կը կորսնցնեն քաղաքն ու զինուորները, կը մեռնին կարեւոր իշխաններ, որոնց մէջ նաեւ թոռնիկի որդին՝ Բաղարատ, որ նմանապէս վրացացած, այսինքն քաղկեդոնիկ մը եղած ըլլալու էր հօրը պէս։ Բայց թոռնիկներու սերունդը շատ հաւանաբար Տարօնէն էր եւ Մամիկոնեաններու ցեղէն, անցած Տայք եւ ապաղղայնացած՝ բիւզանդական խոստումներէն եւ շոսյլուած պատիւներու փայլէն։

5.

Ասողիկ՝ Վարդ Սկլեռոսի պատերազմներու մասին կը խօսի համառօտ կերպով։ Մօտթ. Ուռհայեցի կը շեշտէ անոր բռնաւորի հանդամանքը⁴⁶, բռնաւորի՝ որ կայսերական դահլ յափշտակելու փառասիրութեամբ կուրցած՝ արիւնով ողողած է Փոքր Ասիան։ Այս դատաստանը համաձայն է ժամանակակիցներու դադափարին։

Ըսինք թէ Դաւիթ Կիւրապաղատ մասնակցած է Վարդ Սկլեռոսի դէմ մղուած պատերազմին վրացական զունդերով, որոնց մէջ շատ բնականաբար հայկականներ ալ կային։ Ըսինք նաեւ թէ Վասիլ Բ. կայսրը դիմում մը կատարած էր թոռնիկ արեւդային միջոցաւ Դաւիթ Կիւրապաղատին։ Այս դիմումի արձագանք կու տայ հայ պատմիչը, պարագայ մը՝ զոր յօյն պատմիչները կը լռեն բոլորովին։ Ըստ վրացական աղբիւրին, զոր տեսանք նախապէս, Վասիլ Բ. կը խոստանար Դաւիթ Կիւրապաղատին, բիւզանդական իշխանութեան տակ գտնուող հիւսիսային դաւառներէն մաս մը՝ իբր սեփականութիւն, բայց միայն անոր կենդանութեան ժամանակ։ Այդ վրացական վաւերաթուղթին մէջ չեն նշանակուած խոստացուած հողերը, մինչ Ասողիկ մանրամասնօրէն կը թուէ դանոնք։

«Եւ խոստանայ տալ նմա զիմաղտոյառիճ կղեւուբաւն, զՁորմայրի եւ զկարին, զԲասեան եւ զՍեւուկ բերդակ, որ է Մարդաղի, զՀարք

45. Անդ, էջ 265։

46. ԱՍՈՎ.Ի.Կ, Պատմ. տիեզերական, Գիրք, Գ. գլ. ԺԳ, ԺԵ, ԻԴ. ԻԵ. - ՄԱՏԹ. ՈՒՌՀԱՅԵՅԻ, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 33-34։

եւ Ապահունիս (զորս եւ ետ իսկ), որպէսզի զօր առաքեսցէ յօշնակա-
նութիւն նմա»⁴⁷ :

Թղարկուած դաւառները կամ բերդերը կը գտնուին Տայքի Հա-
րաւը եւ աւելի քան կրկին տարածութիւնը կը կազմեն Կիւրապա-
ղատի ունեցած հողերուն : Որպէսզի զինուորական օգնութիւն ունե-
նայ եւ կարենայ ազատիլ կայսրութեան սոսկալի թշնամիէն որ Վարդ-
Սկընոսն էր, Վասիլ Բ. ամէն բան աչք կ'առնէ : Յետոյ այս խոս-
տումը պայմանական էր իբր տեւողութիւն, այսինքն մինչեւ անոր
մահը : Այս պայմանագրութեան մէջ խորագրոտութիւն եւ դիւանագի-
տութիւն կար անտարակոյս Վասիլի կողմէն :

Այդ խոստացուած հողերը աշխարհագրական քարտէսի վրայ, ա-
րեւմուտքէն-արեւելք տեղադրուած՝ հետեւեալներն են .

1. Խաղտոյառիմ գաւառ եւ բերդ՝ «Կղեսուրաւն» :

2. Զորմայրի գաւառը՝ որ հիւսիսը կ'իյնայ Խաղտոյառիճին եւ
սահմանակից է հարաւէն Տայքի :

3. Կարմոյ գաւառը եւ Կարին :

4. Բասեմ կամ Բասեան գաւառը՝ որ կ'իյնայ Կարինի արեւ-
մուտքը :

5. Սեւուկ բերդակ «որ է Մարդաղի», այսինքն ամբողջ Մար-
դաղի գաւառը իր բերդով միասին . գաւառին տեղ յիշուած է բերդը,
որ նշանաւոր ըլլալուն՝ իր անունը տուած է նաեւ գաւառին : Մար-
դաղի Տուրուբերան նահանգին հիւսիսային գաւառներէն մէկն էր :

6. Հարֆ, Տուրուբերանի ուրիշ գաւառ մը, մերձաւոր նախըն-
թացին :

7. Ապահունիք . դարձեալ Տուրուբերանի գաւառ մը, Մանադ-
կերտ նշանաւոր բերդաքաղաքով, զոր մեր պատմիչներէն ոմանք կը
տեղադրեն նաեւ Հարք գաւառին մէջ, որովհետեւ կը գտնուէր երկու
գաւառներու մէջտեղ եւ ի հարկին յիշատակուած է մերթ մէկուն եւ
մերթ միւսին մէջ⁴⁸ :

Այս հողերը զրաւուած էին ընդանդական կայսրութենէն : 968ին
Նիկեփոսի եղբորորդին Վարդ՝ Ասողիկի համաձայն արդէն կը պա-

47. ԱՍՈՂԻԿ, Պատմ. տիեզերական, Գիրք Գ. դւ. ԺԵ. (տպ. Ս. Պետերսբուրգ,
1885, էջ 192) :

48. «Ապահունիք»-ի մէջ կը տեղադրեն՝ ԶԵՆՈՐ ԳՒԱԿ, Պատմ. Տարօնոյ, Վենետիկ,
1889, էջ 40 : - ԹՈՎՄԱ ԱՐԾՐՈՒՆԻ, Պատմ. Տանն Արծրունաց, Ս. Պետերս-
բուրգ, 1887, էջ 224 : - ԼԱՍՏԻՎԵՐՏՅԻ, Պատմ. Վենետիկ, 1901, էջ 75 : -
ՎՍՐԳՍԱՆ ՊԱՏՄԻԺ, Հատմ. Պատմ., Վենետիկ, 1862, էջ 93 : - «Հարք»-ի մէջ
կը տեղադրեն՝ ԱՍՈՂԻԿ, էջ 103, 277. նոյնը անգամ մը «Ապահունիք»-ի մէջ,
էջ 183 : ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ, Պատմ. Հայոց, «Հարք»-ի մէջ՝ էջ 13 :

տակ չըլլալով՝ Վասիլ չէր կրնար դայն խոստանալ Դաւիթ Կիւրապաղադարին⁵³։ Մինչդեռ դիտենք այժմ յոյն պատմիչներէն, մանաւանդ Պրոկոպիոսէն, որ Կղեսուր կը նշանակէ լեռնանցք եւ այս իմաստով առած՝ ճիշտ իր տեղն է եւ կ'ամբողջացնէ Պաղատյառիճ բերդին շրջանը։

Դաւիթ Կիւրապաղատի խոստացուած դաւառներէն է նաեւ Չորմայրը։ Այս անունը գործածուած է միջին դարուն. Բիւզանդացիներուն քով երեւցած է ԴՅօսթաթր ձեւով։ Կը համապատասխանէր Ճորոխի օժանդակ՝ Չորմայրի դետին հովիտին, որ առանձին դաւառ մըն էր, Սպեր դաւառին հարաւը։ Կ'ընդարձակուէր այսպէս Տայքի Կիւրապաղատին իշխանութեան սահմանները, եւ միանգամայն վարկը միւս արքայիկներու քով, որ Կովկասի եւ Հայաստանի մէջ կ'իշխէին։

* * *

Ասողիկ իր Պատմութեան Գ. մասին ԺԴ. դիւնուն մէջ կու տայ Վարդ Սկիւռոսի ապստամբութեան թուականը՝ ՆԻՆ (= 425+551=976), որ ճիշտ է եւ կը համապատասխանէ մեղի արդէն ուրիշ ճամբով ծանօթ պատմական թուականին։ Սկիւռոս իր ձեռքին տակ միացուցած, ըստ պատմիչին, Յունաց թագաւորութեան մէջ գտնուող «զհեծեւազունը զօրն Հայոց» կը հասնի մինչեւ Բիւթանիա, ճակատելով Վասիլ թագաւորին դէմ «ղամս Դ»։ Չորս տարի ուրեմն, իր դունդերով սասանեցուցած է կայսրութիւնը եւ կայսերական քաղաքը. «Եւ արեան ճապաղիք ընուն զաշխարհն ամենայն» կ'աւելցնէ ան։ Իսկ Վասիլ Բ. կայսերանիստ քաղաքին, Թրակիոյ, Մակեդոնիոյ զօրքերը եւ արեւմտեան երկիրներու բանակները կը շարժէ Վարդ Սկիւռոսի դէմ։ Փոքր Ասիան մէկ կողմէն եւ Բիւզանդիոն ու արեւմտեան կայսրութիւնը միւս կողմէն, դէմ դիմաց ճակատած, երկար տարիներ կը կռուին։ Ասողիկ կրկին անգամ վեր կը հանէ հայկական զինուորներուն կատարած դերը «յորում քաջապէս մարտուցեալ զօրն Հայոց, որպէս որդիք իշխանին Տարօնոյ, Գրիգոր եւ Բագարատ, եւ Զափրանիկ [Ափրանիկ՝ ըստ Չամչեանի] իշխան Մոկացի, ահաբեկ արարեալ զգօրսն Յունաց՝ զօրէն փոթորկեալ մրբիկի չփոթէին, զյուզիս սրախողխող արարեալ եւ զբազումս ձերբակալ. ուր սպանեալ եղեւ ներքինին Պետաանոս, զլուխ զօրուն...» (գլ. ԺԴ.)։

Հայ դունդերուն դոյութիւնը եւ անոնց ըրած քաջութիւններուն շնորհիւ Ասողիկի մէջ՝ ապացոյց մըն է թերեւս, թէ Վարդ Սկիւռոս հայ զօրավար մըն էր իր ծագումով։ Նոյնին անուղղակի կերպով կ'ակնարկեն յոյն պատմիչները՝ երբ խօսելով Սկիւռոսի դէմ մղուած պա-

53. Հմմտ. Ծանօթ. 77, էջ 295, հրատ. Ասողիկի, Փարիզ, 1859։

տերազմներու մասին, կը շեշտեն կայսերական բանակին կատաղութիւնը հայ դուռնդերուն դէմ, որոնցմէ գերի բռնուածները յատուկ տանջանքներու կ'ենթարկէին: Պատերազմի նկարագրութիւնը կ'ամբողջացնէ Ասողիկ հետեւեալ մանրամասնութիւններով. «Եւ այսպէս երկիցս եւ երկցս եւ բազում անգամ մարտուցեալք՝ յաղթեցին արեւմուտեայ դորուն, եւ դրեթէ ընդ բոլոր աշխարհն Յունաց տարածեցաւ պատերազմն, մինչ զի գեօղ ընդ գեօղ եւ քաղաք ընդ քաղաք (sic) մարտընչէր եւ ամենայն ուրեք արեանց հեղմունք լինէին...» (անդ): Այս խօսքերէն կը հետեւի թէ պատերազմը տեւած է երկար տարիներ, 976-979 կամ ըստ Չամչեանի՝ մինչեւ 980:

Անկէ ետքն է որ Վասիլ Բ. կայսրը զրկած է Թոռնիկ արեղան Դաւիթ Կիւրապաղատին, ինչպէս կը տեսնուի յաջորդ գլխուն սկզբնաւորութենէն. «Եւ ապա յետ այսր ամենայնի անցից անցելոց՝ Վասիլ Թազաւորն Յունաց զԹոռնիկ դորավարն, որ էր յաղդէն Վրաց, արեղայ ի սուրբ լերինն՝ հանեալ առաքէ առ Կիւրապաղատն Տայոց Դաւիթ» (դլ. ԺԵ): 979ին ուրեմն Դաւիթ Կիւրապաղատ կը սկսի բերել իր պատերազմական մասնակցութիւնը, որ ըստ այս պատմիչին, կ'ըլլայ Վճռական, ինչպէս արդէն նկատի առնել տուինք:

Դառնայտով Վարդ Սկլեոտսի հայկական ծագման հարցին՝ շատ բնական կու դայ կասկածը՝ Ասողիկի վերոյիշեալ բացատրութիւններէն, ինչպէս օր. երբ ան իրեն կը միացնէ հայկական հեծելազուռներ, երբ ձեռք կու տան իրեն Տարօնի իշխանները (որոնց մասնակցութիւնը թերեւս կարելի է մեկնել անոնց սնուցած այն յոյսէն թէ Սկլեոտսի միջոցաւ օր մը պիտի կարենան ազատազրել իրենց Տարօնը բւլղանդական դերիշխանութենէն): Թէեւ բացայայտ վկայութիւն մը կը պակսի բւլղանդացի կամ արաբ պատմիչներու ըով՝ Սկլեոտսի հայկական ծագման մասին, սակայն ինչպէս ըսինք՝ բանակին մէջ կար հայ դուռնդերուն հանդէպ բռնն կատաղութեան մը արտայայտութիւնը, մանաւանդ գերի ինկածներուն հանդէպ, զորս յատուկ տանջանքներու կը մատնէին ղինոտրական բարձրագոյն իշխանութեան հրամանով: Եւ ասիկա պարզապէս անոր համար՝ որ անոնք միացած էին Վարդ Սկլեոտսին:

Չմէլիկ հայադղի կայսեր առաջին կինը Մարիամ՝ ջորն էր Վարդ Սկլեոտսին, եւ կը համարուի թէ հայ էր այդ Մարիամ պատրիկուհին, որմէ բնականաբար կը հետեւի թէ հայ էր նաեւ ինքը Սկլեոտսի⁵⁴: Ասկէ զատ նկատի առնելու է առարկայական այն փաստը՝ որ ի շնորհս Չմէլիկի՝ այդ շրջաններուն կայսրութեան բանակին մէջ կար համակրութիւն մը դէպի Վարդ Սկլեոտսը: Յետոյ, նկատի առնելու է զարձակ որ Լիւկանտոսի բանակաթեմին զօրավարն էր Սահակ-

Վահրամ մը, որ Սկիզբէն բիւզանդացի պատմագիրն քով առած է Սաքաբիոս Վրաքամիոս ալլատարազ ձեւը: Սա կ'անցնի Սկիւեոսի կողմը: Այս մասին կ'անդրադառնայ Շլիւմպերօ⁵⁵ եւս, ըսելու համար թէ Սկիւեոս կ'ունենար նպաստներ, աջակցութիւններ հայազգի իշխաններէն, զօրավարներէն, բարձրագոյն պաշտօնեաներէն: Բայց հայկական ծագման մասին հաստատութիւն չի տար:

Այս անորոշութեան մէջ՝ չենք կրնար, հետեւաբար, վստահօրէն հաստատել թէ Վարդ Սկիւեոս հայ էր ծագումով:

Ասողիկին եւ վրացական վաւերացութիւն միջեւ եղած տարբերութիւնները էական են: Ասողիկ կը հաշուէ անունները այն դաւառներուն, որոնք Վասիլ կայսրէն կը փոխանցուին Դաւիթ Կիւրապաղատին. բայց իրեն քով ալ կը բացակայի կենդանութեան ժամանակ միայն անոնց սեփականատէր ըլլալու պայմանը: Ասողիկ չունի 12.000 հողէնոց բանակին յիշատակութիւնը, ալ պարզապէս «գումարեալ զօրսն վրաց» բացատրութիւն մը: Ասողիկ չի խօսիր նաեւ պատերազմի աւարին յատկացումի մասին՝ Իվիրոնի մենաստանի շինութեան համար:

Ուսկի՞ց առած է Ասողիկ իր կարգ մը տեղեկութիւնները, որոնք կը համընթանան վրացական վաւերացութիւնին հետ, Թոռնիկ արեղայ-զօրավարին կատարած դերին յիշատակութեան մէջ, մինչ մեր միւս հայ պատմիչները չեն յիշատակեր եւ ոչ իսկ անունը: Այսպէս Մատթէոս Ուռհայեցին խօսելով հանդերձ Սկիւեոսի եւ Վասիլ Բ.ի պատերազմներուն մասին, ո'չ Թոռնիկը կը յիշէ եւ ո'չ ալ Դաւիթ Կիւրապաղատը. իսկ Սկիւեոսը կ'անուանէ «ոմն անօրէն իշխան», որ հսկայ բանակով մը կը մտնէ Հայաստան, բայց հայկական դունդերը կը յաղթեն անոր: Ան կը դիմէ յետոյ Թուրքերուն, եւ երեք տարի ետք կ'երթայ Հոռոմներու երկիրը եւ հոն կը մեռնի⁵⁶: Խեղաթիւրուած է հոս իր տուած պատմութիւնը, եւ զուրկ է պատմական ստուգութեան, հակառակ որ ժամանակով ալ շատ հեռու չէ դէպքերէն:

Լաստիվերացի, Վարդան պատմիչ եւ Տարեգիրը Սմբատայ Սպարապետի կ'անդրադառնան Դաւիթ Կիւրապաղատի մասին, բայց ոչ Թոռնիկի. անոնց տուած տեղեկութիւններն ալ շատ սեղմ են եւ չեն չօգտօնէր կարելոր հարցերը: Ասողիկ դեռ բան մ'աւելի ունի, Ջոջիկ իշխանաց իշխանին յիշատակութիւնը՝ որ մասնակցած է պատերազմին Թոռնիկի հետ. այս իշխանին անունը կը պակսի վրացական վա-

55. GUSTAVE SCHLUMBERGER, *L'épopée byzantine*, I vol. էջ 369-370: Հմմտ. նաեւ RENE GROUSSET, *L'hist. de l'Arménie*, էջ 504:

56. Հմմտ. ՄԱՅԹ. ՈՒՌՀԱՅԵՅԻ, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1893, էջ 33-34:

ւերաթուղթին մէջ, բայց կը գտնենք վրացական արձանագրութիւն-
մերում մէջ, ինչպէս ցոյց կու տայ Պրոսէ եւ որուն կ'անդրադառնայ
Շլիւմպերտէ ⁵⁷, յիշատակելով Ջոջիկէն նորոգուած եկեղեցի մը
1036ին, Երզրումի մօտ:

Հայ պատմիչը աւանդութեան ձայնը օգտագործած է նկատմամբ
Թոռնիկ արեղայ-զօրավարի, որու մասին բիւզանդական աղբիւրները
ոչինչ ունին, այլ միայն գիտենք վրացական աղբիւրներէ, որոնց մէջ
է Գլխաւորապէս Ս. Եւթիմէոսի վարքը, դործ Աթոս լերան կրօնա-
ւորներու: Եւթիմէոս՝ Յովհաննէսին (Իւան) որդին էր, ինչպէս ը-
սած ենք նախապէս. սա յաջորդած է հօրը՝ վանքերու վարչութեան
մէջ եւ հեղինակ է Ս. Գրքի եւ Ս. Հարց դործերու կարգ մը Թագմա-
նութիւններուն:

(Շար. 2)

Հ. Մ. Ճ.

57. GUSTAVE SCHLUMBERGER, *L'épopée byzantine*, I. vol. p. 420, ծա-
նօթ. 2: